

Олег Шинкарук

Національний інститут східних мов та культур,
Париж (Франція)
Департамент центральної та східної Європи
oleg.shinkarouk@orange.fr

УДК 811.161.2:366.593:37
https://doi.org/10.18485/slavistika.2019.23.1.6
оригінальний науковий рад
прим'ячено 31.03.2019.
прихвачено за штампу 16.05.2019.

СПОНУКАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ІМПЕРАТИВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена описові спонукального значення морфологічних форм імперативного способу українського дієслова, що базується на енонсіативному підході Д. Пайара (теорія енонсіативних операцій А. Кюльйолі). У центрі пов'язаної з цим проблематики міститься опозиція 'недоконаний вид' / 'доконаний вид'. У цій роботі відстоюється думка про прямий зв'язок між функціонуванням (вибором) виду в імперативі та дискурсивною артикуляцією висловлення (протиставленням 'тема' / 'рема'), перенесеною суто у внутрішню площину дієслова. Детально розглядається сукупність конкретних спонукальних значень імператива, виражених недоконаним та доконаним видом.

Ключові слова: імператив, недоконаний вид, доконаний вид, тема, рема, мовець, співмовець, суб'єкт-конструктор, суб'єкт-валідатор.

This article focuses on the description of directive values of morphological forms of the Ukrainian imperative mood, based on D. Paillard's enunciative approach (A. Culioli's theory of enunciative operations). The center of our research related to this question is the opposition between 'imperfective' / 'perfective' aspects. In this paper we support the idea that there is a direct connection between the functioning (choice) of aspects within the imperative mood and the discursive articulation of utterances ('topic' / 'comment'), which is exclusively transposed into the verb area. Concrete directive values of the imperative mood, conveyed by the imperfective and perfective aspects, are examined in detail.

Key words: imperative, imperfective, perfective, topic, comment, utterer, co-utterer, subject constructor, subject validator.

Вступ

Функціонування дієслівної категорії імператива залишається ще недостатньо описаним в українському мовознавстві. В останні десятиліття пов'язані з ним проблеми розглядалися в роботах таких українських науковців, як І. Вихованець, А. Загнітко, К. Городенська, М. Скаб. Проблематиці імператива було присвячено дисертації Н. Швидкої, І. Шевчук, О. Даскалюк, К. Бортуна, роботи Л. Бережан, О. Приймачок, Т. Нестеренко та ін.

У системі українського дієслова імперативний¹ спосіб має 5 великих семантичних значень, на перший погляд дуже віддалених одне від одного:

- 1) «спонукальний» імператив: *Надійко, полий квіти!*
- 2) «необхідний» імператив: *Усі відпочивають, а я працюю!*

¹ У цій роботі термін «імператив» позначає сукупність особливих морфологічних дієслівних форм другої особи однини і множини та першої особи множини, напр. *(про)читай, (про)читаймо, (про)читайте*.

3) «умовний» імператив: *Знай вона, що таке трапиться, нізащо б не погодилася;*

4) «концесивний (допустовий)» імператив: *Скільки йому грошей не дай, все одно мало! Як ви не старайтесь, нічого путнього у вас не вийде!*

5) «нарративний» імператив: *А тут він мені ратом і скажи...²*

Хоча про це тут далі вже більше не йтиметься, зазначимо, що, услід за Д. Пайаром, вважаємо вищеперераховані значення особливими проявами загального семантичного інваріанта імператива, і що цей комплекс питань потребує подальших студій, що матимуть на меті повноцінний опис функціонування всього українського імператива.

Спонукальне значення є центральним, прототипним у семантиці українського імператива, і тому дана стаття, що є першою в задуманому циклі досліджень про український імператив, саме йому й присвячується.

1. Енонсіативний підхід Д. Пайара

Д. Пайар присвятив дві статті імперативові в російській мові: у першій, написаній у співтворстві з А. Кюльйолі, описується спонукальне значення імператива [Culioli, Paillard 1987], а у другій – ті його значення, де семантика спонукальності відсутня [Paillard 2008].

Підхід Д. Пайара базується на теорії енонсіативних операцій, розвиненій А. Кюльйолі. Д. Пайар пропонує унітарний опис імператива, відстоюючи ідею виділення загального семантичного інваріанта усіх його значень. У центрі описового механізму розміщено дві пари енонсіативних інстанцій. Першу пару складають *мовець* (суб'єкт, що продукує висловлення, позначений S_0) та *співмовець* (суб'єкт, на адресу якого продукується висловлення мовцем, познач. S_1). Ці інстанції не відсилають прямо до індивідів у позамовній дійсності, а становлять собою абстрактні джерела мовленнєвих локалізацій. Вони є центральними не тільки в описові імператива, а й взагалі у теорії енонсіативних операцій. Друга пара є ключовою саме для характеристики імператива як способу дієслова: вона складається з *суб'єкта-конструктора* (познач. S_{const}) та *суб'єкта-валідатора* (познач. S_{valid}) [Paillard 2008: 224-225].

А. Кюльйолі і Д. Пайар зазначають, що при спонуванні йдеться не про здійснені (що стали дійсними, валідовані) процеси, а про міжсуб'єктні репрезентації здійснених (що можуть здійснитися, валідуватися) процесів³. Отже, імператив

² Зазвичай «необхідне», «умовне» та «нарративне» значення трактуються як такі, що втрачили свою первинну функцію спонування [Вихованець 1988: 98-99] та внаслідок транспозицій набули вторинних значень [Грищенко 1997: 422-423; Плющ 2003: 281; Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія 2017: 393]; «концесивне» значення в граматиці не відзначено.

³ Стосовно вживаної тут термінології: *морфологічні форми* дієслова в ролі *синтаксичних предикатів* денотують *події*, які або реально мають/мали/матимуть місце в позамовній дійсності, або ж належать до віртуального виміру. З семантичної точки зору ці *події* трактуються як *процеси*. Кажучи дуже стисло і не вступаючи в жодну полеміку стосовно наявних у лінгвістичній доволі різних класифікацій, тут пропонується виокремити три великі загальні

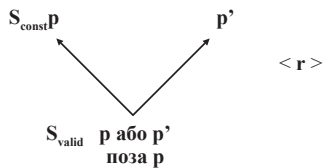
встановлює предикативний зв'язок, тобто репрезентацію процесу, здійсненого та розміщеного у міжсуб'єктне поле.

З предикативним зв'язком (познач. $\langle r \rangle$) асоційована сукупність можливих значень, позначених: p (процес p), p' (тобто не p : не валідований p або процес інший, ніж p), **поза p** (на нижчому ступені, ніж p або p' , що зводиться до того, що треба брати до уваги p або p') [Culioli, Paillard 1987: 528].

Тож за Д. Пайаром, визначення імператива як морфологічної форми дієслова характеризується двома властивостями:

1). Предикативний зв'язок просто представлений, він не детермінований ні в часовому плані, ні в модальному плані, ні в плані особи. У цій якості $\langle r \rangle$ поєднується з сукупністю значень p , p' , **поза p** .

2). $\langle r \rangle$ знаходиться у зв'язку з двома суб'єктивними полносмами: S_{const} , що конструює (вводить) p в дискурсивний простір, та S_{valid} , що є віртуальним валідатором процесу p . S_{valid} може слідувати за S_{const} і валідувати p , а може й не слідувати, або валідувати p' , або залишаючись **поза p** (див. схему) [Paillard 2008: 224-225].

Наведена схема наочно показує, що коли мається на меті здійснення p , то очевидно перебуваємо **поза p** , адже не можна мати на меті те, чого вже досягнуто.

Усе вищесказане можна проілюструвати на прикладі української мови таким висловленням: *Позич мені 1000 гривень (п «ціль»)*. Наведена схема передбачає 3 можливих позиціонування S_{valid} :

а) він може приєднатися до позиції S_{const} і валідувати p «позичити 1000 гривень» (тобто позичити вказану суму);

б) він може валідувати (тобто стати на позицію) p' (або зовсім не позичити 1000 гривень (не валідований p), або позичити іншу суму, напр. 500 гривень (процес інший, ніж p));

в) він може залишатися в початковій позиції **поза p** (ніяк не реагуючи на висловлення S_{const} , що продовжує залишати для нього відкритими як можливість p , так і можливість p').

семантичні типи процесів: дії (зміни, викликані агенсом (живою істотою, що свідомо виконує дію): Павло купив машину; Агресивний пес вкусив хлопчика), явища (зміни, не викликані агенсом: Зненацька від протягу зрюжжюли двері; Сильно дув вітер) та стани (статичні ситуації, де немає змін: Машина стоїть у гаражі).

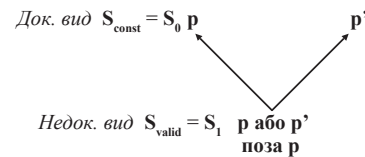
Слід також відмітити деяку парадоксальність ситуації: порівняно з S_{const} , що «говорить» і конструює p , S_{valid} є «німим», але останнє слово буде саме за ним [Culioli, Paillard 1987: 528].

Співіснування двох суб'єктивних полюсів породжує диспропорцію на користь того чи іншого полюсу. Можна або надати пріоритет S_{const} , ввівши p як значення-орієнтир у дискурсивний простір, або S_{valid} , беручи тим самим до уваги і p , і p' . І видова форма дієслова (доконана чи недоконана) становить регулярний показник стосовно домінуючої позиції.

Що стосується спонукальних значень, то вони характеризуються через інтерпретацію обох суб'єктивних полюсів: S_{const} відповідає S_0 (мовцеві), а $S_{valid} - S_1$ (співмовцеві) (нагадаємо, що S_0 і S_1 є енонсіативними орієнтирами, а не індивідами позамовної дійсності).

Нарешті, видова опозиція між доконаним і недоконаним видом інтерпретується як позначення рівноваги між позицією S_{const} (= S_0) з p «ціллю» (доконаний вид) та позицією S_{valid} (= S_1) з p або p' (недоконаний вид) [Paillard 2008: 225-227].

Вищевикладене трактування Д. Пайаром імператива у російській мові можна резюмувати такою доповненою схемою:

Підхід Д. Пайара слугуватиме нам загальною теоретичною базою для опису спонукального значення українського імператива.

2. Імператив як спосіб дієслова

Отже, імператив належить до граматичної категорії способу дієслова. У цьому плані він протиставляється дійсному (індикативному) та гіпотетичному способам. Дієслівні способи є модальними планами, що відображають позиціонування мовця стосовно свого висловлення; вони можуть бути визначені таким чином:

1) за допомогою дійсного способу мовець вказує, що, з його точки зору, його висловлення відповідає тому, що він вважає дійсністю (= фактуальністю, тобто відповідністю фактам позамовної реальності) (питання правдивості / неправдивості висловлень не має до цього жодного стосунку);

2) за допомогою гіпотетичного способу мовець прямо вказує, що значення його висловлення міститиметься поза планом відповідності тому, що він вважає дійсністю (= фактивність, віртуальність); формальним маркером гіпотетичного способу є частка *би/б*: в поєднанні з формою минулого часу або плюсквампер-

фекту утворюється особовий гіпотетичний спосіб (*спіймала б його, була б його спіймала*), а в поєднанні з інфінітивом – неособовий (*спіймати б його*);

3) за допомогою імператива мовець має на меті орієнтувати поведінку співмовця-потенційного виконавця процесу, денотованого дієсловом.

Отже, на відміну від дійсного та гіпотетичного способів, в імперативі *присутність позиції співмовця-потенційного виконавця є ключовою для його значення, що свідчить про особливу роль імператива у системі способів українського дієслова*. І, як побачимо нижче, вибір мовцем недоконаної чи докраної форми імператива зумовлюється саме трактуванням (інтерпретацією) ним позиціонування співмовця-потенційного виконавця в енонсіативній ситуації.

Згідно з вищесказаним, такі синтаксичні конструкції як *Хай вона дає про себе знати частіше, Нехай вони зайдуть до мене* (тобто *хай/нехай* + третя особа однини або множини теперішнього часу недокраного виду або майбутнього часу докраного виду) не можуть вважатися граматичними формами імператива, бо в позиції співмовця тут виступає третя енонсіативна інстанція, що в жодному разі не може бути потенційним виконавцем процесу, а є посередником між мовцем і потенційним виконавцем. Вказані конструкції є суто семантичним вираженням спонування з боку мовця (де *хай/нехай* є дискурсивними маркерами¹), висловленим посередником з метою передачі цим останнім спонування потенційному виконавцеві. Але цитовані конструкції представляють такі енонсіативні ситуації, де співмовець-потенційний виконавець, ключова, як вже було сказано, позиція у визначенні імператива, однозначно є відсутній. До речі, в конструкціях з *хай/нехай* може також фігурувати і частка *би/б*: «*Хай би він не був героєм! Хай би він був краце живий!!!*»². Тож маємо: *Хай вона дає про себе знати частіше*, тобто *хай/нехай* + дійсний спосіб (!) є вираженням спонування; *Хай би він не був героєм!*, тобто *хай/нехай* + гіпотетичний спосіб (!) є вираженням ірреального побажання. В обох випадках *хай/нехай* додається до наявних способових форм, і тому й дані конструкції не можуть вважатися формальним вираженням іншого, третього способу.³

3. Дискурсивна артикуляція висловлення і спонукальний імператив

Раніше ми вже писали про зв'язки між вибором виду в спонукальному імперативі та дискурсивною (комунікативною) артикуляцією висловлення [Chinkarouk 1999]. Традиційно, особливо в славістиці, услід за В. Матезіусом та іншими лінгвістами Празької школи, її називають актуальним членуванням речення. Вона стосується аналізу висловлень в комунікативному плані залежно від інформації, що вони її передають. З цієї точки зору, висловлення аналізується як поєднання двох дискурсивних понять: тема – «те, про що йдеться», опора, відправна точка висловлення, і рема – «те, що висловлюється з приводу теми», внесення нової інформації.

¹ Ці маркери також потребують окремого дослідження.

² <http://maysterni.com/publication.php?id=111187>.

³ Що ж до конструкцій з першою особою однини (*Хай я зроблю* і т. д.), то вони мають багату семантику, що так само потребує детального дослідження, але імперативними конструкціями аж ніяк вважатися не можуть.

Дослідження, проведені в цій галузі, були націлені на вивчення зв'язків між розрізненням 'тема'/'рема' і синтаксичними складовими частинами речення, на синтаксичні маніпуляції (заперечні, питальні та пасивні перетворення, фокалізація, топікалізація), на порядок слів і питання наголосу.

З цієї точки зору, дана робота має дві особливості: тут дискурсивно-артикуляційний аналіз буде застосовано виключно до галузі дієслова, а точніше до спонукального імператива, тоді як зазвичай об'єктом уваги лінгвістів є саме синтаксичні складники речення. Тому звичні синтаксичні маніпуляції залишаються поза аналізом.

Крім того, в великій кількості випадків висловлення включають в себе і тему, і рему, що полегшує їхню ідентифікацію. Але у випадку з спонукальним імперативом розрізнення 'тема'/'рема' застосовуватиметься на міжреченневому рівні. Тобто йтиметься про ситуаційний і текстуальний аналіз, де першорядне значення матимуть енонсіативна ситуація і попередній контекст. Один тип імперативних висловлень кваліфікуватиметься як тематичний, а інший – як рематичний. Отже, це розрізнення буде перенесено з реченнєвого (синтаксичного) плану в план суто інформативний: саме інформація, представлена в імперативному висловленні, аналізуватиметься як *тематична* (відома) чи *рематична* (нова, дійсно інформативна).

Ми спробуємо пов'язати комунікативні функції теми та реми з недокраним та докраним видом імператива. Ба більше, вважаємо, що опис функціонування виду в імперативі може базуватися саме на цих двох комунікативних поняттях. До того ж, з точки зору методики викладання української мови як іноземної, такий підхід може мати незаперечні переваги, бо ж йдеться про галузь граматики, що є надзвичайно складною для опанування іноземними студентами.

4. Міжсуб'єктні конфігурації в спонукальному імперативі

Пари 'мовець' / 'співмовець' і 'суб'єкт-конструктор' / 'суб'єкт-валідатор' вважаються незалежними одна від іншої, що дозволяє передбачити різні можливі конфігурації.

(1) (Роман звертається до Мар'яни:) *Сходи по хліб!*

В прикладі (1) Роман і Мар'яна, що беруть участь у ситуації в позамовній дійсності, займають такі позиції: Роман, що є S_0 (мовцем), конструює (вводить) процес p «сходити по хліб» в дискурсивний простір, тобто виступає S_{const} (суб'єктом-конструктором); а Мар'яна, що є S_1 (співмовцем), займає позицію S_{valid} (суб'єкта-валідатора), тобто може валідувати p , а може й ні. Отже, S_{const} і S_{valid} є тут сепарабельними (роздільними, відокремленими) інстанціями.

(2) Мар'яна (дочка): *Тату, можна, я піду на дискотеку?*

Роман (батько): *Звичайно, йди!*

А тут вже конфігурація інстанцій є більш складною. Мар'яна (S_1) займає одночасно позиції S_{const} і S_{valid} , бо саме вона і конструює p «піти на дискотеку», і є в той же час його валідатором. Але Роман (S_0) також має статус S_{valid} , бо

від нього як від батька залежить надання дозволу (валідація) реалізувати p у часовому плані. Отже, Мар'яна й Роман поділяють позицію S_{valid} (ко-валідація), але на різних підставах (що специфіку конфігурації інстанцій відображено у виді імперативу, що систематично є недоконаним).

(3) Мар'яна: *Тату, ходімо зі мною на дискотеку!*

Цей приклад відрізняється від попереднього тим, що, попри те, що Мар'яна залишається S_{const} (це вона конструює p), а ко-суб'єктами (співсуб'єктами) $\text{co-S}_{\text{valid}}$ знову ж таки є Роман з Мар'яною, їхні енонсіативні ролі помінялися місцями: мовцем (S_0) виступає Мар'яна, а співмовцем (S_1) – Роман. Це типовий приклад спільного процесу, де імператив стоїть у формі першої особи множини. Мовець (і S_{const}) спонукає співмовця реалізувати p разом з ним (два $\text{co-S}_{\text{valid}}$). Тому, якщо в прикладі (2), Роман не бере участі у реалізації p , то в прикладі (3), він є його співвиконавцем.

(4) Роман подумки звертається сам до себе: *«Ну давай, сміливіше! Підйди до теці і скажи їй нареши, що ти про все це думаєш!»*

Приклади цього гатунку є досить поширеними в художній літературі. Тут Роман виступає одночасно і мовцем, і співмовцем (він звертається сам до себе), і конструктором p , і його ж валідатором; тобто займає усі чотири позиції.

Чотири вищенаведені приклади ілюструють чотири можливі конфігурації інстанцій:

	Приклад (1)		Приклад (2)		Приклад (3)		Приклад (4)
Учасники ситуації	Роман	Мар'яна	Роман	Мар'яна	Роман	Мар'яна	Роман
Імперативні інстанції	S_{const}	S_{valid}	$\text{co-S}_{\text{valid}}$	$\text{co-S}_{\text{valid}}$	$\text{co-S}_{\text{valid}}$	$\text{co-S}_{\text{valid}}$	S_{const}
Енонсіативні інстанції	S_0	S_1	S_0	S_1	S_1	S_0	S_0 S_1

Отже, як можна бачити, потрібно чітко розрізняти три пари суб'єктів: з одного боку мовець і співмовець, з іншого конструктор і валідатор (між цими двома парами не існує однонаправленої відповідності), і нарешті, індивіди, що можуть брати участь у ситуації (як, наприклад, Роман і Мар'яна).

5. Загальне спонукальне значення імператива

Як вже було сказано вище, спонукальне значення вважаємо прототипним, центральним значенням імператива. Саме у цьому значенні інваріант імператива проявляється найбільш прямо і найбільш повно: спонукування не потребує жодного специфічного контексту і найменше (з мінімумом слів) імперативне висловлення не може інтерпретуватися інакше як спонукальне. Отже, за допо-

могою імператива мовець S_0 має на меті орієнтувати поведінку співмовця S_1 , потенційного виконавця процесу p , денотованого імперативною формою.

Виходячи з зазначеного в пункті 3, при аналізі функціонування директивного імператива першорядне значення приділяється енонсіативній ситуації і попередньому (лівому) контекстові.

Отже, імперативне висловлення з доконаним видом визначаємо як *рема-тичне*: мовець вибирає доконаний вид, коли вважає, що сформульоване ним спонукування становить для співмовця *нову інформацію* (її введено, не виходячи ні з чого попереднього, вона так би мовити «впала з неба» і є для співмовця *неочікуваною*). У підході А. Кюльйоли і Д. Пайара це відповідає p «цілі» як стабілізованому і ексклюзивному (виключаючи всі інші) значенні. «Процес, виражений доконаним видом, не має жодного зв'язку з часом: він представлений виключно як «ціль» мовцем, що він ввів його в дискурс, «не виходячи ні з чого»» [Culioli, Paillard 1987: 530].

І навпаки, імперативне висловлення з недоконаним видом називаємо *тема-тичним*: мовець вважає, що сформульоване ним спонукування представляє собою *вже відому інформацію* для співмовця (йдеться або про дії, про які вже раніше говорилося, або про дії, що їх звичайно виконують при тих чи інших обставинах; тому таке спонукування є для співмовця абсолютно *очікуваним*). Таким чином, p «здобуто» (сконструйовано) *понятійно* і тепер лишається його «здобути» (валідувати) *в часі* (тобто реалізувати в дійсності, виконати вказану дію). Тому й на даній стадії суб'єкт-валідатор знаходиться в позиції *поза p*.

6. Конкретні спонукальні значення імператива в одиничній дії

Видова опозиція відіграє вирішальну роль у класифікації спонукальних висловлень. Коли імперативне висловлення виражає одиничну дію, виділяються такі конкретні спонукальні значення всередині кожного виду:

доконаний вид: «наказ або прохання», «пропозиція» і «порада»;

недоконаний вид: «приступ до дії», «продовження дії», «дозвіл на дію» і «процесивна обставина дії».

Доконаний вид (рема-тичний процес).

6.1. «Наказ або прохання».

(5) *Макаре! Негайно вимкни музику!*

(6) *Покажіть мені, будь-ласка, цей телефон!*

Різниця між наказом (пр. 5) і проханням (пр. 6) прямо залежить від статусу S_0 порівняно з S_1 у загальноприйнятій соціальній ієрархії: при вищій соціальній позиції ('дорослий' / 'дитина', 'начальник' / 'підлеглий' і т. д.; або ж просто при відчутті зверхності позиції S_0 в якійсь конкретній ситуації) імперативне висловлення інтерпретується як наказ; а при рівності чи нижчій соціальній позиції – як прохання. Слід зазначити, що S_0 начальник, якщо він цього бажає, цілком може сформулювати не наказ, а прохання:

(7) *Тамаро Федорівно, **принесіть** мені, **будь-ласка**, папку з останніми кон-трактами.*

І з іншого боку можна й не вживати *будь-ласка*, але за відповідної інтонації імперативне висловлення звучатиме як прохання:

(8) ***Облишмо** цю розмову.*

І нарешті, відзначимо пряму зацікавленість S_0 у виконанні дії S_1 ; він є прямо причетним до даної ситуації і є бенефіціаром (чи одним із бенефіціарів) результату даної дії.

6.2. «Пропозиція».

(9) – *Чому такий засмучений?*

– *Не вистачає грошей на цю модель телефона.*

– *(А ти) **Візьми** в мене. // Якщо хочеш, **візьми** в мене.*

6.3. «Порада».

(10) – *Як діти роз'їхалися, стала нудитися цілими днями.*

– *А **ти заведіть** собаку.*

(11) – *Не знаю, що подарувати Василеві на день народження.*

– *А **ти купи** йому гарну краватку.*

Пропозицію і пораду об'єднують три спільні риси, які до того ж значно відрізняють їх від наказу / прохання: а) вони завжди є прямою реакцією на першу репліку S_1 ; б) S_0 не має жодної зацікавленості у названій дії, він не є її бенефіціаром і причетним до ситуації; в) як правило, такі висловлення починаються з прислужного сполучника *а*, що вводить в розмову нову ідею, і мають у собі особливий займенник.

Отже, в усіх конкретних значеннях доконаного виду конструюється процес **«ціль»**, і оголошення про необхідність (наказ / прохання) або можливість (пропозиція, порада) його виконання є новою інформацією для S_1 .

Недоконаний вид (тематичний процес).

6.4. «Прийняття до дії».

(12) *Вже сьома! **Вставай**, а то на роботу запізнишся!*

(13) *Дзвінок! Діти, **здавайте** контрольні роботи!*

(14) (На усному іспиті): *Ви вже підготувалися? Тоді **відповідайте!***

(15) – *Я йду на базар, тобі щось купити?*

– *Купи мені добрий шмат свинини!*

– *Добре, **давай** гроші!*

(16) ***Піднімаймо** чарки! (Пиймо до дна!)*

Тут «все відбувається так, ніби йдеться про те, щоб «дати зелене світло» у часі валідації **р** в класі можливих значень (конструкцію **р** представлено як «здобуту»). Коротше кажучи, встановлюється хронологічний поріг між **поза р** і **перехід до р**» [Culioli, Paillard 1987: 530]. Отже, це значення тісно пов'язане з певним часовим моментом, настання якого є «зеленим світлом» для початку дії, недоконаний імператив у сполученні з обставиною часу (що також може бути імпліцитною) означає: «настав час виконати дію». Його тематичність полягає в тому, що S_1 наперед знає, що у певний момент він матиме виконати цю дію. Тобто, процес **р** вже сконструйовано понятійно, виходячи з самої ситуації, але ще не реалізовано в дійсності; S_1 є носієм значення **р'** у часовому плані, на що й вказує недоконаний вид: для S_1 настав час «здобути» **р**.

Сюди ж відносяться недоконані імперативи, утворені від простих (безпрефіксних) дієслів руху:

(17) ***Іди** (ходи) сюди! (порівн. з **Підійди** до мене!)*

*А тепер **біжи** до мене! (порівн. з **Ану, добіжи-но** до дуба!)*

***Пливи** до того буйка! (порівн. з **Запливи** за того буйка!)*

Якщо префіксні дієслова руху мають специфічне, уточнююче значення (уточнюється характер руху) і тому в даних контекстах вимагають доконаного виду, то прості дієслова означають рух у найбільш загальному плані, вони просто називають його вид (хода, біг, плавання і т. д.) і тому мають в імперативі чітко виражену тематичну імплікацію приступу до дії (людина проводить своє життя, переміщаючись у навколишньому середовищі, тобто ходячи, бігаючи чи плаваючи, якщо перебуває у воді), що й зумовлює вживання недоконаного виду; так, в прикладі ***Іди** (ходи) сюди!* головною і тематичною інформацією є саме *сюди*, а не дія, виражена імперативом (і т. д.).

Досить поширеними у мові є приклади, де спонукування до дії спочатку називається доконаним імперативом, а потім недоконаним:

(18) ***Відчиніть**, поліція!... **Відчиняйте**, кажу!*

Перша доконана форма відповідає наказові (соціальна ієрархія 'поліцейський' / 'громадянин'). Потім, констатуючи, що S_1 бариться з виконанням наказу, S_0 переходить до приступу до дії, щоб змусити S_1 прискорити її виконання. Тобто S_0 нагадує S_1 : «ви ще знаходитесь у позиції **р'**, тоді як вже мали б бути у позиції **р**».

Зазначимо ще, що цей енонсіативний механізм не є автоматичним, порівняймо:

(19) – *Мамо, **купи** мені морозиво!*

– *Не куплю, тобі не можна.*

– *Мамо, ну **купи!***

– *Та воно не смачне.*

– *Ну **купи!***

– *Та в мене грошей нема.*

Порівняно з прикладом (18), соціальні ролі суб'єктів помінялися місцями: у (нижчій) позиції S_0 виступає дитина, а у (вищій) позиції S_1 – її мама, тож маємо не наказ, а прохання. S_1 , потенційний S_{valid} відмовляється валідувати p , вибираючи **не p (p')**. Отже, доки S_1 залишається у p' , S_0 знову й знову змушений реформулювати рематичний p , щоразу «починаючи з нуля», аби змусити S_1 переглянути свою позицію і прийняти p .

6.5. «Продовження дії».

(20) *Чому ж ви зупинилися, Микола Степановичу? Розповідайте далі!*

(21) (Додому до жінки похилого віку вперше прийшла домашня прибиральниця:) *Де у вас пилосос? Сидіть, сидіть, я сама сходжу!*

Це значення відрізняється від попереднього тим, що p вже деякий час мав місце в дійсності (Микола Степанович почав був розповідати, літня жінка сиділа), але був перерваний (p') під тиском зовнішніх обставин самим S_1 (Микола Степанович чомусь зупинився, жінка встала чи спробувала встати), тому хронологічно маємо: p потім p' . Отже, йдеться про те, щоб S_1 знову взявся за виконання p (перейшов з позиції p' у позицію p).

Дію може бути перервано й S_0 (а також і третьою особою):

(22) *Зачекайте хвилиночку, Микола Степановичу, я сходжу по каву... Ну от. Розповідайте далі!*

У цих прикладах p' вводиться як тимчасове значення у часовому плані. Отже, при доступі до дії та продовженні дії p' належить до часового виміру.

6.6. «Дозвіл на дію».

(23) – *Можна, я ввімкну телевізор?*

– *Вмикай, вмикай!*

Як уже було сказано в пункті 4, специфіка даного значення полягає в тому, що S_{const} є S_1 , а S_0 виступає (разом з S_1) **со- S_{valid}** . Це означає, що саме S_0 блокує p «ціль», що її має на меті S_1 . Отже, будучи опорою p' , S_0 вводить p у поле S_1 . На відміну від двох попередніх випадків, має місце p' у суб'єктному, а не в часовому вимірі.

Є можливим також і такий варіант:

(24) – *Можна, я ввімкну телевізор?*

– *Ну, ввімкни!*

Чим цей приклад відрізняється від прикладу (23)? Відповідь *Вмикай, вмикай* передає прихильне ставлення S_0 до прохання S_1 і, як результат, надання дозволу на дію. З іншого боку, якби S_0 не хотів, щоб телевізор було ввімкнено, він би відповів *Ні, не можна*. Але між цими позитивним і негативним полосоми може бути й проміжна позиція, і це саме її представлено в (24). Вочевидь, *Ну, ввімкни* передає деяку нерішучість S_0 перед тим як відповісти (частка *ну*) та як мінімум байдужість до дії, якщо не (легке) невдоволення. Вживаючи dokonаний

вид, S_0 відмовляє S_1 у статусі S_{const} (чи то з недбалості, чи навмисно) і, отже, не дотримується «етикету» хороших манер, що він передбачає відповідь у недокопаному виді. Таким чином, він перебирає на себе роль S_{const} , що й викликає вказану вище інтерпретацію.

6.7. «Процесивна обставина дії».

(25) *Йди швидше, ми запізнюємося!*

(26) *(Піднімаймо чарки!) Пиймо до дна!*

(27) *Спускайтесь обережно, сходи дуже слизькі!*

У цьому випадку S_0 констатує (пр. 25, 26), чи підозрює, боїться (пр. 27), що виконувана S_1 дія не є «добрим» p , тобто вона кваліфікується як **інше, ніж «добрий» p** , тобто **не «добрий» p** , а, отже, **не p (p')**: «зараз ти не йдеш швидко», «всі можуть не випити до дна», «ви можете впасти, якщо не будете спускатися обережно». З точки зору S_0 , той спосіб, у який S_1 валідує p , прівнюється або може прівнюватися до p' , тому йдеться про якісну делімітацію p : S_1 має перейти до p . Отже, при дозволі на дію та процесивній обставині дії p' належить до суб'єктного виміру.

6.8. Рематичні дієслова руху та зі значенням стану.

Два винятки із загальної системи функціонування видів в імперативі становлять: а) дієслова руху та б) дієслова зі значенням стану.

А). Порівняємо два приклади:

(28) *Андрію Михайловичу, зайдіть до директора!*

(29) *Заходьте до нас у неділю, власною малиною пригощайте!*

У прикладі (28) маємо рематичний наказ і отже dokonаний вид. Йдеться про обов'язковість виконання p підлеглим стосовно свого начальника. У прикладі (29) p також є рематичним, але вжито недокопанний вид. Тут S_0 , що займає з S_1 рівноправну соціальну позицію, свідомо уникає dokonаного виду, щоб представити p не як дію, обов'язкову до виконання, а як *запрошення*, яке можна виконати, а можна й не виконувати, вибираючи або p , або p' . Зазвичай, у цьому значенні вживаються *приходь(те)*, *приїжджай(те)*, *заходь(те)* і *заїжджай(те)*.

Б). Інший виняток становлять дуже нечисленні дієслова зі значенням стану, такі як *стояти*, *сидіти*, *чекати*:

(30) *Сіти тут і нікуди не відходьте!*

Сиди тут і чекай мене!

Чекайте на мене завтра о шостій біля пам'ятника Шевченкові!

Хоча ці висловлення і є рематичними, знову маємо недокопанний вид. Подібно до дозволу на дію, тут опорою суб'єктного p' є S_0 . Ним же у поле S_1 вводиться p : «ви стоятимете / ти сидітимеш і чекатимеш / ви чекатимете (p) до мого повернення / приходу (p'), що припинить p ».

7. Заперечення

При запереченні доконаний імператив має значення *попередження*: S_0 попереджає S_1 , щоб той *не вчинив щось ненавмисно*:

(31) *Дивись не розбий тарілку!*

Обережно, не впадять!

Тільки гроші не загуби!

Для S_0 не p (p^*) є «добрим» значенням, він остерігається, що S_1 може ненавмисно здійснити p (розбити тарілку, впасти, загубити гроші) і тому завчасно попереджає його: «ціллю» є не p , ти/ви перебуваєш/перебуваєте в позиції *поза* p і, головне, не прямуй/прямуєте в бік p , а лишайся/лишайтеся *поза* p .

При недоконаному ж імперативі, навпаки, S_0 або констатує, що S_1 прямує в бік p (для S_1 «ціллю» є p), або вважає, що S_1 має такий намір, і тому вводить не p як «добре» значення: S_1 має переорієнтуватися з p на не p .

Конкретно може йтися про *заборону* здійснювати дію (приклад 32) чи *пораду* (приклад 33) та *пораду* (приклад 34) не здійснювати дію. Заборона є негативним відзеркаленням наказу: S_0 має вищу соціальну позицію, ніж S_1 . При рівності або ж при нижчій позиції S_0 імперативне висловлення інтерпретується як прохання. В обох цих випадках S_0 є зацікавленим у невиконанні дії. Якщо ж у нього такої зацікавленості немає, то можна говорити про *пораду*.

(32) *Не вмикай телевізор, дідусь відпочиває!*

(33) *Тільки не розказуйте моїм батькам!*

(34) *Не бери зайвих речей, ти ж їдеш всього на чотири дні!*

8. Ітеративність

Нарешті, розглянемо два приклади, де представлені повторювані дії:

(35) *Зіграй вальс п'ять разів!*

(36) *Ходить пішки щонайменше півгодини щодня!*

У прикладі (35) має місце цілісне стабілізоване експлозивне значення p «ціль» «п'ятикратне виконання вальсу» і жодне інше значення не береться до уваги.

А в прикладі (36) маємо неозначений послідовний ряд $p - p^* - p - p^* - p - p^* \dots$ (p «ходіння», p^* «не ходіння»).

Висновки

Метою даної статті було запропонувати детальний розгляд спонукальних значень українського імператива та показати, що, попри їх різноманітність, вони можуть бути описані за допомогою унітарного систематизованого підходу, що висвітлює семантику цих морфологічних форм українського дієслова. Цей підхід включає в себе: а) поняття сукупності значень, пов'язаних з процесом (p , не p , *поза* p); б) введення, крім суб'єктів «мовець»/«співмовець», ще двох суб'єктних полюсів, а саме «конструктор»/«валідатор»; в) встановлення прямого зв'язку між значеннями процесу, суб'єктними полюсами і дієслівними видами

з одного боку та між видами і дискурсивними артикуляційними поняттями «тема»/«рема» з іншого.

Подальші дослідження матимуть на меті аналіз функціонування неспонукальних значень імператива (необхідне, умовне, концесивне та наративне), що розглядатимуться не як периферійні та маргінальні, а як такі, що нарівні зі спонукальністю утворюють єдину систему українського імператива, що має в основі свого функціонування загальний семантичний інваріант.

Література

- Бережан Л. Імперативні речення в системі спонукальних конструкцій. [В:] Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Вип. 13 Слов'янська філологія. Чернівці: ЧДУ, 1997, 117-124.
- Бортун К. О. Структурно-семантичні типи та функції імперативних висловлень у публіцистичному і офіційно-діловому стилях: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Вінниця, 2018.
- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988.
- Городенська К. Г. Семантична структура імператива. [В:] Актуальні проблеми граматики: зб. наук. пр. Вип. 1. Кіровоград: Кіровоград. пед. ін-т ім. В. К. Винниченка, 1996, 63-68.
- Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. Київ, 2017.
- Грищенко А. П. (за ред.). Сучасна українська літературна мова. Київ: Вища школа, 1997.
- Даскалюк О. Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Чернівці, 2005.
- Загітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.02.02 – українська мова. Київ, 1992.
- Нестеренко Т. А. Імперативні ситуації: їхні ознаки, структура, склад. [В:] Філологічні студії: зб. наук. пр. Вип. 13. Кривий Ріг: КДПУ, 2015, 147-155.
- Нестеренко Т. А. Модифікатори семантики ядерних імперативних ситуацій. [В:] Наукові записки. Серія: Філологічні науки: зб. наук. пр. Вип. 146. Кіровоград, 2016, 546-550.
- Нестеренко Т. А. Зміст і репрезентація імперативних ситуацій в українській мові (на матеріалі роману Олесея Гончара «Людина і зброя»). [В:] Мова: класичне – модерне – постмодерне: зб. наук. пр. Вип. 2. Київ: Національний Університет «Києво-Могилянська академія», 2016, 310-319.
- Плюш М. Я. (за ред.). Сучасна українська літературна мова. Київ: Вища школа, 2003.
- Приймачок О. І. Модально-способова транспозиція паремійного імператива. [В:] Східнослов'янська філологія: зб. наук. пр. Вип. 10 мовознавство. Горлівка: Видво ГДШМ, 2006, 210-217.
- Скаб М. Грамматика апеліяції в українській мові. Чернівці: Місто, 2002.

- Швидка Н. В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Слов'янськ, 1998.
- Шевчук І. Л. Про статус імператива в українській мові. [В:] Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: зб. наук. пр. Вип. 10. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2004, 87-95.
- Шевчук І. Л. Формально-граматична і функціонально-семантична стратифікація імперативних конструкцій в українській мові XVI - XVIII ст.: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2005.
- Chinkarouk O. Le choix de l'aspect à l'Impératif en ukrainien moderne. *Orbis linguarum* 11, 1999: 71-79.
- Culioli A., Paillard D. À propos de l'alternance Imperfectif / Perfectif dans les énoncés impératifs. *Revue des Études slaves* LIX/3, 1987: 527-534.
- Paillard D. Étude des emplois non injonctifs de l'impératif en russe. [Dans:] R. Roudet, Ch. Zaremba (éd.) *Questions de linguistique slave. Études offertes à Marguerite Guiraud-Weber*. Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, 2008, 217-234.

Олег Шинкарук

ПОДСТИЦАЈНО ЗНАЧЕЊЕ ИМПЕРАТИВА У УКРАЈИНСКОМ ЈЕЗИКУ

Резиме

У чланку је понуђен опис сугестивних значења императивних облика украјинског глагола који је основан на енонсиативном приступу Д. Пајара (теорија енонсиативних операција А. Кулиолија).

Детално се разматра скуп конкретних сугестивних значења императива, која су изражена несвршеним и свршеним видом, приликом подстицања на појединачну радњу, у случају негације или итеративности.

Приликом подстицања на појединачну радњу императив глагола свршеног вида може имати значење наредбе или молбе, понуде или савета, а несвршеног вида – побуђивања ка приступању радњи, наставку радње, односно пермисивно значење или значење процесуалне детерминације радње.

У случају негације издвајају се значења упозорења на нехотично вршење радње (свршени вид) и забране, молбе и савета не чинити радњу (несвршени вид).

И поред велике разноликости сугестивних значења, она могу бити описана путем унитарног систематског приступа који експлицира семантику императивних облика украјинског глагола. Овај приступ обухвата: а) појам скупа значења који се односе на процес (**р, не р, ван р**); б) увођење осим субјеката 'говорник' и 'саговорник', још двају субјекатских полова, као што су 'конструктор' и 'валидатор'; в) довођење у директни однос значења процеса, субјекатских полова и глаголског вида, са једне стране, и вида и дискурзивних артикулацијских појмова 'тема' и 'рема', са друге.

Кључне речи: императив, несвршени вид, свршени вид, тема, рема, говорник, саговорник, субјекат-конструктор, субјекат-валидатор.